

Immanuel Wallerstein

A FRANCIA FORRADALOM MINT VILÁGTÖRTÉNELMI ESEMÉNY*

A nagy francia forradalom jelentőségét és fontosságát általában az alábbi két módon vizsgálták: vagy úgy, mint a francia történelem „eseményét”, amelynek sajtószerű lefolyása és következményei voltak, vagy pedig mint egy olyan jelenséget, amely specifikus hatást gyakorolt más országok történelmére. Ebben az esszémben azonban a nagy francia forradalmat világtörténelmi eseménynek szeretném tekinteni, mégpedig a modern világrendszernek mint világrendszernek a történelmében játszott sajátos jelentősége és fontossága alapján.

Mindannyian tudjuk, hogy az elmúlt harminc évnek a nagy francia forradalommal foglalkozó irodalma a két legfontosabb gondolkodási iskola között kialakult hatalmas eszmei csata jegyében született. Az egyik oldalon az úgynevezett társadalomértelmezés (social interpretation) áll, Georges Soboullal az élen és amely Lefebvre-től, Mathiez-től és Jaurés-től eredeztethető. Ez a megközelítési mód arra az elképzelésre alapozza vizsgálódását, miszerint a francia forradalom lényegét tekintve a polgárság politikai forradalma volt, amellyel egy feudális *ancien régime*-t döntöttek meg.

A másik tábor létrejötté valójában a nagy francia forradalom társadalomértelmezésének a revizionista bírálatával hozható összefüggésbe. Ennek a tábornak még nincsen általánosan elfogadott kollektív elnevezése. Mindenekelőtt Alfred Cobban-t valamint François Furet-t kell ezen álláspont két vezető személyiségének tekintenünk. Ez a tábor elveti a francia forradalomnak azt a koncepcióját, miszerint az polgári forradalom lett volna, mivel szerintük a 18. századi Franciaország ma már józan ésszel aligha tekinthető „feudálisnak”. Inkább volt „despotikus” – állítják –, a nagy francia forradalomra pedig mint az antidespotikus libertáriánus (libertarian) követelések politikai kirobbanására kellene tekinteni.¹

Az a kulcsfontosságú változás, amit ez a megközelítési mód a tényleges események vizsgálatakor eredményez, szorosan kapcsolódik az 1792. augusztus 10-i felkelés politikai jelentőségének értelmezéséhez. Soboul szerint ez a felkelés egyfajta „második forradalom” volt, amely demokratikus népi köztársas-

* Megjelent a *Social Research* című folyóirat 1989. 56. (tavaszi) számában. New York. (33–52. o.)

ságot hozott létre. Furet szerint viszont épp ellenkezőleg: nem az első beteljesedését, hanem annak *kisiklását* (*déravage*) jelenti. Ilyenformán, míg Soboul Robespierre-ben és a Hegypártban a francia polgárság legradikálisabb szegmentumát látja, tehát felszabadító erőt, addig Furet számára Robespierre és a Hegypárt csak a despotizmus újabb (és rosszabb), formáját testesítette meg.

Ebben a vitában világosan kirajzolódnak azok a körvonalak, amelyek a 20. századi Európa politikájának fényében mindannyiunk számára ismerősnek tűnnek. Mint ahogy gyakran megállapítást nyert, a vita épp annyira vonatkozatható az orosz mint a nagy francia forradalomra. Lényeges azonban megvizsgálni, hogy melyek azok a premisszák, amelyeket a retorikai szópárbajban mindkét tábor elfogad. A történelmet egyik is, másik is fejlődő modellként értelmezi, a fejlődés alapegységének pedig az államokat tekintik. (Az Atlanti tézis ugyancsak osztozik ebben a nézetben.) A társadalomértelmező iskola szerint minden állam szukcesszív történelmi fokozatokon megy keresztül. Ez esetben a legrelevánsabb átmenet a feudalizmusból a kapitalizmusba való, amikor is az arisztokrácia uralkodó szerepét az államirányításban a polgárság vette át. A nagy francia forradalom tehát csak mozzanata egy drámai vagy definitív átmenetnek, olyan mozzanata, amely ugyanakkor szükségszerű és elkerülhetetlen is. A „liberális” iskola szerint a modernizáció folyamata a despotikus államforma elvetéséhez vezet és annak liberális elveken alapuló államformával való felcseréléséhez. A nagy francia forradalom meddő kísérletnek bizonyult ezen (nem elkerülhetetlen) változás megvalósításában. A szabadságvágy rejtve marad a francia államigazgatásban, csak később nyer teret. Polgári jellegére való tekintettel Soboul a forradalmat a liberális demokrácia kiindulópontjának tekintti Franciaországban. Furet szerint viszont a *déravage* után maga a forradalom vált a liberális demokrácia kerékkötőjévé.

A hosszú háború

Érdekes tehát megfigyelnünk, hogyan is vélekedik a két fél a Nagy-Britanniával folytatott hosszú háborúról, amely 1792-ben kezdődött és (megszakításokkal) 1815-ben, tehát jóval a jakobinus időszak után fejeződött be. Soboul szerint a háborút egyértelműen a külföldön tartózkodó francia arisztokrácia kezdeményezte, amely a polgárháborút elvesztve a konfliktust nemzetközivé téve igyekezett pozícióit visszaszerezni. Furet szerint viszont a forradalmi erők szorgalmazták a háborút (vagy legalábbis azok nagy része) a forradalom folytatásának és megerősödésének lehetőségét látva benne.

Semmi kétség, hogy a háború közvetlen okainak mindkét magyarázata alátámasztható. Szembetűnő viszont, hogy ezek az elemzések megkerülik a kérdést, hogy vajon a francia–brit háborúra sor kerülhetett volna-e abban az időben olyan belföldi esemény nélkül, mint amilyen a nagy francia forradalom volt. Elvégre is a század folyamán három egymást követő brit–francia háború dúlt, úgyhogy mai szemszögből nézve, az 1792–1815 között tartó háborút nyugodtan tekinthetjük a kapitalista világgazdaság hegemoniájáért vívott hosszú harc negyedik és egyben utolsó nagy háborújának.

A továbbiakban egy olyan elemzést foglalok össze röviden, amelyet *A modern világrendszer* (The Modern World-System, 1989) harmadik kötetének első két fejezetében taglaltam behatóan (a könyvben levő alátámasztó adatoktól ezúttal eltekintek). Mindezt csupán azért teszem, hogy megrajzoljam a háttérrel azon érvélemhez, amellyel azt kutatom, miként hatott a nagy francia forradalom mint világtörténelmi esemény a világrendszer mint olyan átalakulására. Abból a feltételezésből indulok ki, hogy a kapitalista világgazdaság a „hosszú” 16. századtól kezdve történelmi rendszerként létezett. Ennek határai kezdettől fogva magukba foglalták Angliát és Franciaországot, tehát e két ország működését a 16. századtól kezdve a kapitalista termelési mód kényszerűségei határozták meg. Mindkét ország tagja volt annak az államközi rendszernek, amely a kapitalista világgazdaság politikai keretét képezte.

Ez a perspektíva, mármint a „világrendszerek perspektívája” kevés teret biztosít a két vezető tudományos iskola legalapvetőbb feltételezéseinek, már ami a nagy francia forradalmat illeti. A francia forradalom nem lehetett „polgári forradalom”, hiszen az a kapitalista világgazdaság, amelyben Franciaország is helyet kapott, már olyan vezető osztályréteggel rendelkezett, amely gazdasági viselkedését tekintve „kapitalistának” mondható. Az ilyen értelemben vett „kapitalistáknak” nem volt szükségük az egyes országokban megvalósuló politikai forradalomra, hogy polgárjogot (*droit de cité-t*) nyerjenek, vagy pedig hogy alapvető érdekeiket megvalósítsák. Ez természetesen nem zárja ki a tényt, hogy a kapitalisták különböző csoportjai valószínűleg különböző mértékben voltak elégedettek államaik politikájával, de azt sem, hogy bizonyos körülmények között ne latolgathattak volna olyan politikai lépéseket, amelyek „felkelő” jellegűvé válva az adott állam intézménystruktúráinak megváltoztatására irányulnak.

A világrendszer perspektívája nem látszik igazolni a revizionista iskola (illetve iskolák) premisszáit sem. Képviselői ugyanis a politikai despotizmus és a politikai liberalizmus hívei közötti feltételezett harcra helyezik a hangsúlyt, és a liberalizmusért folytatott küzdelemben a modernitás eredőjét vélik felfedezni. A világrendszerek perspektívája a „liberalizmusra” inkább az uralmon levő osztály sajátosságos stratégiájaként tekint, amely mindenekelőtt a világgazdaság kulcsfontosságú területein alkalmazható, és amely többek között egy olyan aszimmetrikus, államon belüli osztálystruktúrát tükröz, amelyben a munkásosztály sokkal kisebb hányadát képezi az összlakosságnak mint a periférikus területeken. A 18. század végén még sem Anglia, sem pedig Franciaország nem rendelkezett hatékony „liberális” intézménystruktúrával és nem is tett volna szert rá az elkövetkező században, vagy pedig még utána sem. Az 1792-es *dérápáge*-nak – amennyiben így kívánjuk nevezni – hosszú távon nemigen volt nagyobb jelentősége, mint az, hogy az 1649-es angliai *dérápáge* párhuzamként lehet rá tekinteni. A 20. század szemszögéből az említett két évszázadban Nagy-Britannia és Franciaország között nem volt lényeges különbség a „liberális” politikai intézmények dominanciájának fokát illetően. És nem különböznek ebben mondjuk Svédországtól sem, ahol nem került sor az angliai vagy francia forradalmakhoz mérhető drámai eseményekre.

Angliával és Franciaországgal kapcsolatban megemlíthetjük még, hogy ami-

kor a 17. század közepén a kapitalista világgazdaságban hanyatlani kezdett a németalföldi hegemonia, e két ország versengett a hegemonia megszerzéséért. A versengés két alapvető dologban nyilvánult meg: a világgazdaság piacát érintő intézkedéseik viszonylagos „hatékonyságában”, valamint az államok közötti rendszerben elfoglalt viszonylagos katonai-politikai erejükben.

Ebben a hosszan tartó versengésben az 1763-as év jelzi az „utolsó felvonás” kezdetét. A párizsi béke Nagy-Britannia végérvényes győzelmét jelentette Franciaország felett a tengereken, a két amerikai kontinensen és Indiában. Ez egyúttal nehézségek forrása volt, amelyekkel Nagy-Britannia (de Spanyolország és Portugália is) az amerikai telepes lakosság miatt találta szembe magát. E problémák vezettek a telepesek függetlenségi harcához, amely a brit Észak-Amerikából indult ki és mindenfelé elterjedt.

Tudjuk, hogy az amerikai függetlenségi háború, amelybe az 1780-as években a telepesek oldalán a franciák is beavatkoztak, nagymértékben növelte a francia állam költségvetési válságát. Biztosak lehetünk abban, hogy a brit állam is nagy pénzgondokkal küszködött. Az 1763-as győzelem azonban lehetővé tette Nagy-Britannia számára, hogy Franciaországhoz viszonyítva viszonylag gyorsan és könnyen felülkerekedjen ezeken a problémákon. Elég, ha megvizsgáljuk a „Plassey fosztogatás” szerepét a brit állam németalföldi adósságainak csökkentésében.

A francia állam politikailag nem tartotta lehetségesnek, hogy a költségvetési nehézségeket adórendszerbeli változások útján oldja meg, a „Plassey fosztogatáshoz” hasonló intézkedést pedig nem volt képes bevezetni. Ez ad magyarázatot arra, hogy miért voltak hajlandók megkötni az 1786-os angol-francia kereskedelmi (Eden) egyezményt. A francia király főleg azért egyezett bele annak megkötésébe, mert új államjövendeli források megteremtésének lehetőségét látta benne. Annak közvetlen hatása azonban gazdaságilag végzetesnek, politikailag pedig elbátortalanítónak bizonyult. A „cahiers de doléance”-t az egyezményvel való elégedetlenség töltötte ki.

Ha megfigyeljük és összehasonlítjuk a mezőgazdasági és ipari termelés eredményességét Angliában és Franciaországban, aligha állítható, hogy a britek előnyösebb helyzetben lettek volna. 1763-ban pedig a franciák némileg még „vezettek” is. Annak ellenére viszont, hogy a gazdasági realitás nagyon hasonló volt a két országban, kivéve talán az 1780-as évek végét, amikor a britek valamivel sikeresebbek voltak, Franciaországban kialakult az a (téves) felfogás, miszerint 1763-at követően az ország „hanyatlásnak indult”. Ezt az illúziót valószínűleg az 1763-as vereség racionalizációja táplálta. Úgy tűnik, hogy hasonló tévhit élt 1763-at megelőzően az angolokban is, mármint, hogy „lemaradtak” a franciák mögött. Ez az illúzió 1763 után végképp szertefoszlott. Mindenesetre a francia értelmiség ezen meggyőződése szintén igazolta az „Eden-egyezményt”.

Mikor a király összehívta a Törvényhozó Nemzetgyűlést (Estate-General-t), az általános közhangulat (az 1763-as vereség, az állami költségvetés válsága, a téves lépésnek számító Eden-egyezmény, és a mindezt fokozó két egymást követő szűkös esztendő) politikai hátteret biztosított annak a „menekülési” állapotnak, amit mi nagy francia forradalomnak nevezünk. Egy olyan „menekülési” állapotnak tehát, amely lényegében nem szűnt meg 1815-ig.

Azt mondhatnánk, hogy Franciaországban az 1763–89-es időszakot az jellemezte, hogy a francia elit nem volt hajlandó elismerni Nagy-Britanniával szembeni vereségét a hegemoniáért folytatott harcban. Ezt az állapotot csak még elkeseredettebbé tette az erősödő érzés, hogy a monarchia nem hajlandó, vagy képtelen bármit is tenni a helyzet javítása érdekében. Az 1792 és 1815 közötti háborúk tehát szerves részét képezték a francia forradalmárok azon logikájának, hogy az állam átszervezésével lehetővé kell tenni, hogy az végre felülkerekedjen a gazdasági ellenfélnek számító briteken.

Ha a francia–brit háborút az államok közötti rendszer vonatkozásában szigorúan kapcsolati szempontok alapján értékeljük, akkor a nagy francia forradalom katasztrofálisnak mondható. A franciák nemhogy kárpótlást nyertek volna az 1763-as vereségért, hanem olyan katonai vereséget szenvedtek, mint addig soha, hiszen ezúttal a szárazföldön győzték le őket, tehát ott, ahol Franciaország katonailag a legerősebb volt. A háborúk nemhogy lehetővé tették volna Franciaország számára a Nagy-Britanniával szembeni nagyrészt fiktív lemaradás behozását, hanem, most először, létrehozták azt. 1815-ben joggal mondhatták, de 1789-ben még nem, hogy a brit termelés hatékonysága túlszárnyalta a franciát, már ami a világpiacokra szánt termékeket illeti.

De vajon lényeges belső gazdasági változásokat sem eredményezett a francia forradalom? Miután a por elült, kitűnt, hogy a változások távolról sem olyan lényegesek, mint ahogy azt feltételezték. A nagyobb mezőgazdasági birtokok többnyire érintetlenül maradtak, noha a tulajdonosok neve kétségtelenül változott némileg. A feudalizmus feltételezett „eltörlése” ellenére a „mezőgazdasági individualizmust” gátló intézkedések, mint p. a *vaine pâture* és a *droit de parcours*, egészen a 19. századik érvényben voltak. A szabad kisbirtokosok osztálya (mint pl. a *laboureur*-öké), erősebbnek mutatkozott mint korábban, ámde ezzel hátrányos helyzetbe hozta a kistermelőket (*manoeuvrier*-ket). A mezőgazdasági reformok időnként felélénkültek, viszont így is beilleszkedtek abba az egyenletes, lassú változástörvénybe, amely Nyugat-Európa nagyobb részét évszázadokon keresztül jellemezte.

Ami pedig az ipart illeti, a céheket egyszer s mindenkorra megszüntették. A belföldi vámtarifák megszűnésével nagyobb méretű belföldi szabad piac jött létre. Ne feledkezzünk azonban meg arról, hogy már 1789 előtt is létezett egy olyan zóna, amelyet nem korlátoztak a belföldi vámtarifák. Ilyen volt az ún. öt nagy farm (Five Great Farms), amely Párizst is magába foglalta, területét tekintve pedig csaknem akkora volt mint maga Anglia. A forradalom természetesen hatályon kívül helyezte az Eden-egyezményt, Franciaország pedig ésszerűen cselekedett, amikor visszatért a védővámrendszerhez. Az állam adminisztratív hatékonyságra tett szert (nyelvi egységesítés, új polgári törvénykönyv, *grands école*-ok megalapítása), ami kétségtelenül sokban hozzájárult Franciaország sikeres gazdasági tevékenységéhez a 19. században.

Ha szigorú értelemben vett francia szempontból nézzük, a nagy francia forradalom mérlege viszonylag kedvezőtlen. Ha „példaszerű” polgári forradalomként vizsgáljuk, az még nem sokat mond az ilyen forradalmak értékéről és erejéről. Azok, akik a forradalomra mint a despotizmus elleni harcra tekintenek, sem tartják azt egetrázó teljesítménynek. Jogosan ünnepelhetjük viszont

Tocqueville alapján, hiszen Franciaország államalakításának végső mozzanata volt, a bürokratikus centralizmus megvalósítása, amire Richelieu és Colbert is törekedtek, de nem tudták kiteljesíteni. Így érthető, miért ünneplik a franciák ezt az eseményt a francia nacionalizmus megtestesüléseként. De nekünk, többieknek, vajon mi ünnepeknivalónk van?

Ideológiai átalakulás

Hiszem, hogy nekünk többieknek is van megjegyezni és talán ünnepelni valónk is – még ha az nehezen körvonalazható is. Szerintem a nagy francia forradalom és annak napóleoni folytatása hozzájárult a kapitalista világgazdaságnak mint *világrendszernek* az ideológiai átalakulásához, és ezzel három olyan új kulturális intézményegyüttest hozott létre, amelyek azóta is a világrendszer központi részét képezik.

Mindenekelőtt azzal kell kezdeni, miként is fogták fel a nagy francia forradalmat a kortársak. Mindenesetre drámai, szenvedélyes és erőszakkal teli felfordulás volt. A forradalom kezdeti megnyilvánulásának idején, vagyis 1789-től (a Bastille elestétől) 1794-ig (thermidorig) megindult a Nagy félelem elnevezésű pánik, felszámolták a „feudalizmust”, államosították egy egyház birtokait, kivégezték a királyt, valamint kihirdették az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatát. Ezt az eseménysorozatot a „Terror uralma” tetőzte be, ami az úgynevezett thermidori reakcióba torkollott. A drámai események azonban még ekkor sem értek véget. Napóleon hatalomra jutott és a francia seregek elárasztották az egész kontinentális Európát. Kezdetben sok helyen a forradalmi eszmék hordozóiként üdvözölték őket, később viszont a francia imperialista törekvések megtestesülését látva bennük elutasították őket.

Az akkori hatalmak Európa-szerte attól rettegetek, hogy a „vírus”, amit a nagy francia forradalom képvisel, aláássa a (valóságos és potenciális) rendet. Mindent megtettek annak érdekében, hogy megfékezzék ezeknek az eszméknek és értékeknek a terjedését – kiváltképp Nagy-Britanniában, ahol a lehetséges szimpatizánsok erejének túlértékelése hathatós represszióhoz vezetett.

Külön figyelmet érdemel a nagy francia forradalom (a napóleoni korszakot is beleértve) hatása a világrendszer peremterületének számító három kulcsfontosságú zónára: Haitire, Írországra és Egyiptomra. St. Dominique-on ez a hatás közvetlen és felforgató jellegű volt. A fehér telepések elsődleges kísérlete, hogy a forradalomból tőkét kovácsolva nagyobb önállóságra tegyenek szert egykettőre a világrendszer első fekete (néger) forradalmához vezetett, ahhoz a fekete forradalomhoz, amit az elkövetkező évtizedekben minden résztvevő (Napóleon, a britek, az Egyesült Államok és Latin-Amerika fehér telepesei) igyekeztek elfojtani, vagy legalább megfékezni.

A francia forradalom hatására Írországbán az ír protestáns telepések önállósulási törekvése társadalmi forradalommá alakult át, amely egy időre közös antikoloniális mozgalomba tömörítette mind a katolikusokat, mind a protestáns disszentereket. Ezt a kísérletet, amely a brit államot a legérzékenyebb pontján érintette, kisiklatták, aláásták és elfojtották, úgyhogy Írország az 1800-as Egye-

sülési aktussal (Act of Union) még szervesebb részévé vált Nagy-Britanniának mint annak előtte. Mindennek azonban egy olyan helyi belpolitikai kimenetele lett, amely az egész 19. századon át foglalkoztatta Nagy-Britanniát, és amely *mutatis mutandis* az egyesült államokbeli feketék jogaival kapcsolatos politikai kérdésekkel állítható párhuzamba.

Egyiptomban, a napóleoni inváziónak köszönhetően, tűnt fel az első igazi „modernizátor” – Mohammed Ali, kinek iparosítási és katonai terjeszkedési programja komolyan megrázkódtatta az ottomán birodalmat és majdnem sikerült egy olyan erős államot alapítania a Közép-Keleten, amely alkalomadtán vezető szerepet játszhatott volna az államok közötti rendszerben. Mohammed Ali próbálkozásait végül is sikerült, ha nem is teljesen, de részben megghiúsítani, mint ahogy a periférián jelentkező hasonló próbálkozásoknak is ez lett a sorsa egy egész évszázadon keresztül.

Mindehhez természetesen hozzá kell még adni a két Amerika telepeseinek dekolonizációs mozgalmát is. Ez persze nem kizárólag a francia forradalom hatásának tudható be. Az amerikai függetlenségi háború ugyan megelőzte a franciaországi eseményeket, forrását azonban szintén a világrendszer 1763-as geopolitikai újrafelosztásában kell keresni, és hogy legitimálja önmagát a felvilágosodás ugyanazon tételeire hivatkozik, mint a francia forradalom. Ezt követően a latin-amerikai függetlenségi mozgalmakra is ugyanannak a geopolitikai újrafelosztásnak a nyomán kerül sor, amit csak erősített az amerikai és francia forradalmak sikeresnek bizonyult modellje, akárcsak a Spanyolország 1808-as napóleoni megszállásának elsőprő politikai következményei, valamint a spanyol uralkodó lemondása.

Mindez viszont csak növelte azt a politikai forgószéket, amelyhez hasonlót a modern világ eleddig nem tapasztalt. Voltak ugyan korábban is zűrzavaros időszakok, kimenetelük és hatásuk azonban más volt. Az angliai forradalom sok mindenben megegyezett a nagy francia forradalommal – de csupán Angliára korlátozódott. Anglián kívüli hatása jelentéktelennek mondható, többnyire azért, mert nem követte egy „napóleoni” hódítás. És ahhoz sem fér kétség, hogy a reformáció–ellenreformáció zűrzavara legalább olyan „kizökkentő” erejű volt, mint a francia forradalmi zűrzavar. Ellenben nem a politikai rendszer problémáira és kérdéseire összpontosított, s bár valós politikai szerkezetváltást vont maga után, végső soron nem vetette fel az uralkodók legitimitásának kérdését.

Véleményem szerint a polgárság – vagy ha úgy jobban tetszik: kapitalista réteg, netán uralkodó osztály – két következtetést vont le a francia forradalom kiváltotta zűrzavarból. Az egyik a félelem volt: nem attól, amit a Robespierrek tehetnek a világgal, hanem attól, amit a „mosdatlan” tömegek, akik most első ízben kezdtek komolyabban az államhatalom megszerzésének gondolatával foglalkozni. A valódi francia forradalom több alkalommal is majdnem irányíthatatlanná vált, és nem azért, mert holmiféle „polgárok” politikai változásokat sürgettek, hanem azért, mert holmiféle „parasztok”, „sans-culotte”-ok vagy „nők” miután felfegyverezték magukat menetelni és tüntetni kezdtek. St. Dominique néger rabszolgái nemcsak tüntettek: ők tényleg megragadták az államhatalmat, ami olyan politikai fejleménynek számított, amit ta-

lán még nehezebb volt megfékezni és visszafordítani, mint a franciaországi lázadásokat.

Ezeket a „felkeléseket” jellegükénél fogva nyugodtan sorolhatnánk az élelemhiány kiváltotta zendülések és a korábbi századok parasztfelkelései közé. Szerintem azonban a világ polgársága megérezte, hogy itt valami más történik, hogy ezek a „felkelések” a modern világ első, igazán rendszerellenes – kapitalistarendszer-ellenes felkelései. Nem arról van itt szó, hogy ezek különösebb sikerrel jártak volna, pusztán a tényről, hogy egyáltalán megtörténtek, és ezáltal a kapitalista világrendszerben mutatkozó legfontosabb minőségi változás előhírnökeivé váltak. Azé a változásé, amely fordulópontot jelent a kapitalista világrendszer politikájában.

A világ polgársága feltételezem azonnal levonta a második logikusnak tűnő következtetést. Elkerülhetetlennek bizonyultak a folyamatos, rövid távú politikai változások, így reménytelennek tűnt továbbra is fenntartani azt a történelmi mítoszt, amire a korábbi világrendszerek – mi több, az addigi kapitalista világgazdaság is – hivatkoztak: hogy ti. a politikai változás csupán rendhagyó, gyakran rövid életű és általában nem kívánatos. A változás természetszerűségének elfogadása volt a burzsoázia egyetlen esélye, hogy feltartóztassa és lelassítsa azt.

A változás természetszerűségének széles körű elismerése a kapitalista világgazdaság alapvető kulturális átalakulását jelentette. Azt, hogy immár nyilvánosan, tehát nyíltan elismerik azokat a rendszerbeli realitásokat, amelyek valójában már néhány évszázada jelen vannak a gazdaságban, nevezetesen, hogy a világrendszer kapitalista rendszer, hogy a nemzetközi munkamegosztást olyan államközi rendszer szilárdította meg, amely hipotetikus szuverén államokat tömörített. E felismerés térhódításával – ami szerintem többé-kevésbé az 1789–1815 közötti időszakra tehető – és uralkodóvá válásával három olyan intézmény jött létre, amelyek nyugodtan értelmezhetők a „változás természetszerűségének” megnyilvánulásaként. Ezek pedig az ideológiák, a társadalomtudományok és a mozgalmak. E három intézmény foglalja magába a „hosszú” 19. század intellektuális/kulturális szintézisét, illetve képezi az olykor helytelenül „modernitásnak” nevezett jelenség institucionális pilléreit.

Az ideológiát nem szokás intézményként kezelni, ami szerintem hibának számít. Egy ideológia több mint *Weltanschauung*. Nyilvánvalónak tűnik, hogy mindig és mindenhol létezett egy vagy több *Weltanschauung* is, amely meghatározta az emberek világértelmezését, világfelfogását. Ugyancsak nyilvánvaló, hogy az emberek mindig történelmileg determinált, kollektív „szemüvegen” keresztül konstruálták a valóságot. Az ideológia egy ilyen *Weltanschauung*, de egy igen sajátos fajtája, mégpedig olyan, amely tudatosan és kollektív módon nyer megfogalmazást, tudatos politikai célokkal. Ha elfogadjuk az ideológia ilyen meghatározását, abból az következik, hogy a *Weltanschauung* e sajátos válfaja csak olyan körülmények közepette jöhetett létre, amikor a köztudat magáévá tette a változás természetszerűségének gondolatát. Tudatos ideológiaformálásra csak akkor van szükség, ha hiszünk abban, hogy a változás természetszerű és ezért hasznos, ha tudatos középtávú politikai célkitűzéseket fogalmazunk meg.

A 19. század folyamán három ilyen ideológiát fejlesztettek ki: a konzervativizmust, a liberalizmust és a marxizmust. Mindhárom ideológia világrendszerjellegű. Nem véletlen, hogy a konzervativizmus volt az, amelyik elsőként intézményesült. A változás természetes voltának új felismerése halaszthatatlan és megoldásra váró problémák elé állította a konzervatív beállítottságukat. Edmund Burke és Joseph de Maistre ezt gyorsan és helyesen felismerték. Rájöttek, hogy olyan intellektuális helyzetet kell teremteniük, amely a lehető leglassúbbra csökkenti a változás ütemét. De ami még fontosabb, rájöttek arra is, hogy bizonyos fajta változások komolyabbak mint mások. Ezért tehát előnyben részesítették azoknak a struktúráknak a megőrzését, amelyek megfékezhetnék a meggondolatlan reformátorokat és forradalmárokat. Ezek természetesen olyan struktúrák voltak, amelyek érdemeit a konzervatívok mindig is hangoztatták: a család, a „közösség”, az egyház és természetesen a monarchia. A konzervatív ideológia központi motívumát mindig is a „hagyomány” képezte. A hagyományoknak meg kell maradniuk, minthogy időtlen idők óta léteznek. A konzervatívok azzal érvelnek, hogy a hagyományos értékek megőrzése a „legtermészetesebb” dolog, mivel azok a bölcsesség hordozói. A konzervatív ideológia szerint a hagyományok legkisebb megbolygatása is alapos indoklást és igazolást kell hogy nyerjen, mert máskülönben dezintegráció és dekadencia fenyeget. Ebből kifolyólag a konzervatív ideológia egy Cassandra-szerű kulturális pesszimizmus megtestesülése, amely lényegét tekintve védekező. A konzervatívok óva intenek a változásokban rejlő azon veszélyekre, amelyek már-már megszokottá váltak. S bár a rövid távú politikai következmények skálája roppant széles, a konzervativizmus középtávú politikai programja – nyilvánvaló.

A liberalizmus a természetszerű változás természetes ideológiája. Ideológiává azonban csak a konzervativizmus feltűnését követően kellett válnia. Az angliai tory-k voltak azok a 19. század elején, akik politikai ellenfeleiket elsőként nevezték „liberálisoknak”. Nyomatékosítsuk azonban, hogy az elképzelésnek, miszerint az egyénnek jogában áll elvetni az állami kényszert, hosszú múltja van, és megelőzi az ideológia megjelenését. Az abszolutista állam felemelkedése magával hozta az alkotmányos uralkodás szószólóit. John Lockot előszere-tettel tartják e gondolkodásmód szimbolikus megtestesítőjének. A 19. században létrejött liberalizmus viszont tulajdonképpen a tudatosan végrehajtott reformok ideológiája, ami viszont mint olyan nem létezett a 17. vagy a 18. században. Ezért hiszem, többek között, hogy az oly gyakran emlegetett különbség a 19. század elejének „minimális államá”-hoz fűződő liberalizmus és a 19. század végének „társadalmi államá”-hoz fűződő liberalizmus között a lényeg felett siklik el. Mindkét liberalizmus hívei azonos, tudatosan kidolgozott politikai programmal rendelkeztek: céljuk egy olyan törvényhozó reform kidolgozása volt, amely elősegítené, irányítaná és megkönnyítené a „természetszerű változást”.

Ezt követően született meg, igen későn a 19. század harmadik ideológiája – a marxizmus. Egyesek nyilván szívesebben tekintenék a szocializmust harmadik ideológiának. Az idők folyamán azonban a szocialista eszmének csak egy válfaja vált valóban megkülönböztethetővé a liberalista ideológiától, ez pedig a

marxizmus volt. A marxizmus mint ideológia magáévá tette a liberalisták alapeszméjét (a fejlődés elméletét), és hozzáadott még két nagyon lényeges mozzanatot. A fejlődés a marxizmus értelmében nem folyamatos, hanem diszkontinuális, vagyis forradalmak útján valósul meg. Másodszor pedig, hogy a jó, illetve tökéletes társadalom felé vezető emelkedőn még nem értük el a végső, csak az azt közvetlenül megelőző állapotot. Ez a két kitétel elégségesnek bizonyult ahhoz, hogy teljesen új politikai programot hozzon létre.

Megjegyzendő, hogy e különböző ideológiák társadalmi alapjait nem elemeztem. A szokásos magyarázatokat mindenesetre túlon túl egyszerűnek találok. Sőt, az sem egészen biztos, hogy ez a három ideológia specifikus társadalmi alapok függvénye, amivel nem azt akarom állítani, hogy nem létezett történelmi korreláció a társadalmi állapot és az ideológiai preferencia között. Ki kell azonban hangsúlyozni, hogy az említett három ideológia a „természetszerű változás” politikai kezelhetőségének három kísérlete. És velük valószínűleg ki is merül azoknak az elfogadható ideológiáknak a száma, amelyek a 19. századi kapitalista világ gazdaságban intézményesített formát ölthettek.

A politikai programok csupán egy részét képezik annak, amiről a „természetszerű változás” kapcsán szólnunk kell. Mivel ezek a programok konkrét javaslatokat tartalmaztak, mélyen a konkrét realitások ismeretében kellett gyökerezniük. Röviden, társadalomtudományra volt szükségük. Hiszen, ha valaki nem ismeri a világ működésének módját, aligha tudja megmondani, mit kell jobbitása érdekében tenni. Erre az ismeretre kiváltképp a liberálisoknak és a marxistáknak volt szükségük, hiszen a „fejlődés” pártján álltak, és ezért sokkal inkább támogatták és sürgették a társadalomtudományok kialakulását mint a konzervatívok. De még a konzervatívok is tisztában voltak azzal, hogy a valóság megértése hasznos lehet számukra, ha másért nem, hát azért, hogy konzerválják (és helyreállítsák) a status quo-t vagy ante-t.

Az ideológia több mint puszta *Weltanschauungen*; a társadalomtudomány is több mint társadalmi gondolkodás vagy társadalomfilozófia. Társadalmi gondolkodókkal a korábbi világrendszerekben is találkoztunk, néhányukat olvasva még ma is értékes tudásra tehetünk szert. A modern világrendszer (kiváltképp) a görög gondolkodás újjászületésének örököse, és sok vonatkozásban támaszkodott erre a már meglévő „építményre”. Az állami struktúrák, kiváltképp pedig az abszolutizmus megjelenése a politikai filozófia sajátos tündökléséhez vezetett: Machiavellitől Bodinig és Spinozáig, More-tól Hobbesig és Lockig; Montesquieu-től Rousseau-ig. S valóban, ez az időszak rendkívül kedvezett e gondolkodásmód kialakulásának és terjedésének, és az 1789-et követő időszakban semmi sem vetekszik vele. Emellett a 19. század közepén és végén csaknem olyan kimerítő és gazdag volt a gazdaságfilozófiai irodalom, mint a politikai filozófiáé, hogy csak Hume-ot, Adam Smith-t, a fiziokratákat, Malthust említsük. De említhetnénk Ricardo, John Stuart Mill és Karl Marx nevét is.

Míndez azonban még nem jelentette a társadalomtudomány intézményesítését. A társadalomtudomány, ahogy azt a 19. században értelmezték, a társadalom empirikus tanulmányozását jelenti a célból, hogy megértse a „változás természetességét”, hogy ezáltal képessé váljon arra is, hogy kihasson rá. A tár-

sadalomtudományt nem magányos társadalomtudósok, hanem sajátos struktúrák kollektív testületei hozták létre, sajátos célok elérésére. Ez olyan hatalmas társadalmi beruházást igényelt, amilyenre a társadalmi gondolkodás esetében korábban nem volt példa.

A társadalomtudomány intézményesítésének vezérelve az volt, hogy Európa akkor már haldokló hagyományos egyetemi struktúráján belül elkülönítsék azt. Az egyetemek, amelyek akkoriban aligha számítottak élénk szellemi központoknak, még mindig többnyire négy hagyományos fakultásra oszlottak; teológiára, filozófiára, jogra és orvostanra. Emellett relatív kevés egyetem volt. A 19. század folyamán új tanszékek jöttek létre, többnyire a filozófiai, kisebb mértékben pedig a jogi fakultásokon belül. Ezek a tanszékek új nevet kaptak és több közülük a mai karok elődének tekinthető.

Először még nem volt világos, hogy a diszciplínák mely elnevezése honosodik meg. Az eredményt tudjuk: a 19. század végére hat „elnevezés” kristályosodott ki, amelyek többé-kevésbé kikristályosodott tudományágakat jelöltek. Ezek nemcsak a meglévő egyetemi rendszer keretein belül nyertek intézményesített formát, amely akkorra már megújult és kiszélesedett, hanem mint nemzeti, majd pedig a 20. században nemzetközi tudományos társaságok is.

A tudományágak „elnevezései”, vagyis az intellektuális tevékenység feltételezett megoszlásának struktúrája egyértelműen a liberális ideológia győzelmét tükrözte. Ez természetesen azzal magyarázható, hogy a liberalizmus képezte (és képezi ma is) a kapitalista világ gazdaság vezető ideológiáját. Ez ad magyarázatot arra is, hogy miért fogadták a marxisták fenntartással az új társadalomtudományt, hogy miért voltak a konzervatívok még gyanakvóbbak és miért szegültek azzal szembe.

A liberális ideológia mellett érvelt, hogy a társadalmi folyamat magvát a tevékenységek három szférájának pontos körülhatárolása képezi. Ezek pedig a piaccal, az állammal kapcsolatos, valamint a „magánszférába” tartozó tevékenységek. Az utolsó kategóriába többnyire a „maradék” tevékenységek kerültek, vagyis azok, amelyek nem kapcsolódtak közvetlenül a piachoz vagy az államhoz. Pozitív megfogalmazásban ez a „mindennapi élethez” kapcsolódó tevékenységeket öleli fel – a családot, a „közösséget”, a deviánsnak minősülő „földalatti” aktivitásokat stb. Azokat a tudományágakat, amelyek e különálló szférákat tanulmányozzák, politikai tudománynak, gazdaságtannak és szociológiának nevezték el. Hogy a politikai tudomány elnevezést fogadták el utoljára, az mindenekelőtt a filozófiai és jogi karok közt ősidők óta tartó „hatásköri” (jurisdictional) vitával magyarázható, nem pedig azzal, hogy az állam működését kevésbé érdemes tanulmányozni. Mind a három „diszciplína” egyetemes jellegű tudományként fejlődött, amelyek az empirikus kutatásokon alapulnak és erős „alkalmazott tudományi” elemek kapcsolódnak hozzájuk.

Ezzel párhuzamosan a történelem „elnevezés” is nyilvánvalóan módosult, amely Ranke munkásságához kapcsolódik. Ranke leginkább azt kifogásolja a történelem „elnevezés” alatt létrehozott korábbi munkákban, hogy azok túlságosan is „filozófikusak” voltak, kevésbé „történelmiek”. Ez annak fontosságára utal, hogy történelmet *wie es eigentlich gewesen ist* kell írni. A történelem valóságos, ezért a megtörténteiket csak akkor ismerhetjük meg, ha a „források-

hoz” fordulunk és kritikusan olvassuk azokat. A történelem, amely most intézményesült, szigorúan ideografikus volt.

Három dolgot kell mindenképp megemlíteni e négy, ún. tudományág 19. századi fokozatos intézményesülése kapcsán. Először: empirikusan csaknem kizárólag a kapitalista világ gazdaság magvát képező országokkal foglalkoztak – valójában közülük is csak néhányal. Másodsor: szinte minden tudóst csak saját országának empirikus adatai foglalkoztatták. Harmadsor: az empirikus és konkrét munkamódszert részesítették előnyben annak ellenére, hogy a három ún. tudományág (gazdaságtan, szociológia, politikai tudomány) esetében az emberi viselkedést magyarázó „törvényszerűségek” feltárása volt a cél. Ezek az újonnan feltörő, nemzeti és empirikus „tudományágak” váltak a társadalmi változással foglalkozó kutatás keretévé, méghozzá úgy, hogy az állami politika – önmagát alátámasztandó – a lehető legnagyobb mértékben hasznosítani tudja őket, az új igazságok pedig a legkevésbé legyenek szubverzívek. Mindazonáltal ez a „valós” világ tanulmányozása volt, ami azon a feltevésen alapult, hogy ilyen jellegű tudást nem lehet egy nem változó világ metafizikus magyarázatából deduktív módon levezetni.

Az, hogy a 19. század elfogadta a változás természetszerűségét, magába foglalta azt a nézetet is, hogy a változás csupán a civilizált népek számára természetszerű, ezért ezekre a nemzetekre hárul az a feladat, hogy azt a világ ellenszegülő részére is kiterjessze. A társadalomtudománynak a szerepe az lett volna, hogy leírja a nem változó szokásokat, megnyitva ezáltal az utat a felismerés felé, hogy miként is lehetne ezt a másik világot bevonni a „civilizációba”. Az antropológia fő tárgyává az írni nem tudó „primitív” népek tanulmányozása vált. A „periférikus”, írni tudó népek tanulmányozása (Kína, India és az arab világ) az orientalizmus szakterülete lett. Az akadémiai kutatómunka mindkét területen a nem változó elemekre helyezte a hangsúlyt, amit azonban egyfajta alkalmazott, többnyire egyetemen kívüli társadalmi tervezés kísért.

Tekintettel, hogy a társadalmi tudományok mindinkább egy olyan világ ésszerű irányításának – és ezzel korlátozójának is – az eszközévé váltak, amelyben a változás természetszerű, azok, akik a világburzsoázia által megvont határok túlra szerettek volna eljutni, egy harmadik intézményhez, a mozgalmakhoz folyamodtak. Ismétlem, a lázadások és a tiltakozások nem újkeletűek. Már hosszú ideje jelen vannak a történelmi szintéren, akárcsak a *Weltanschauung* és a társadalmi gondolkodás. Miként azonban a *Weltanschauung* ideológiákká, a társadalmi gondolkodás pedig társadalomtudománnyá alakult, úgy váltak a lázadások és tiltakozások rendszerellenes mozgalmommá. Ezek a mozgalmak képezik az 1789-et követő világrendszer harmadik, és egyben utolsó intézményes újítását, amely csak az 1848-as világforradalom után bontakozott ki igazán.

A korábbi igen gyakori lázadások és tiltakozások, valamint az új rendszerellenes mozgalmak között az az alapvető különbség, hogy a korábbiak spontán, rövid életű és többnyire csak lokális jelentőségű megmozdulások voltak, az új mozgalmak viszont szervezetek – esetleg bürokráciával is rendelkező szervezetek –, amelyek feladata a társadalmi átalakulás politikájának kidolgozása volt. Olyan időrelációkban működtek, amelyek messze túlhaladták a rövid távot.

Az ilyen rendszerellenes mozgalmaknak két nagy formációja létezett – egy-

egy a „francia forradalmi megmozdulás két fő vonulata számára, minthogy az az egész világrendszerben tapasztalható volt. Voltak mozgalmak, amelyek szerveződési alapját a „nép” – mint munkásosztály vagy osztály – képezte, tehát osztályellentétre épültek. Ezeket a 19. században először szociális, majd pedig szocialista mozgalomnak nevezték. És voltak mozgalmak, amely közép-pontjában a „nép” mint *Volk*, mint nemzet, mint az egy nyelvet beszélők közössége állt. Ezek nemzeti mozgalom néven váltak ismertté.

Itt most nem bocsátkozhatom a szocialista és nemzeti mozgalmak nehéz, de eredményes intézményesülésének taglalásába. Ezek a mozgalmak állami szintű szervezetekké váltak, amelyek állami hatalomra igyekeztek szert tenni abban az államban, amelynek keretében felléptek, vagy amelyet létre akartak hozni. Azt viszont meg kell jegyeznünk, hogy az „egyetemes” értékek ellenére, amelyekért e mozgalmak síkraszálltak, felépítésüket tekintve valójában mind állami szintű struktúrák voltak, akárcsak a társadalomtudományok, amelyek „egyetemes” törvényszerűségekhez folyamodva, de facto azonban állami szinten megnyilvánuló jelenségeket tanulmányoztak. A három új „intézmény” közül csupán az ideológiáknak sikerült valamiféleképp világszinten intézményesülniük.

Mi akkor a francia forradalom igazi öröksége? Nyilvánvalóan megváltoztatva a világrendszer „kulturális berendezését”, tette ezt azonban igen ambivalens módon. Egyrészt általa bontakozott ki mindaz – a változás, a fejlődés, a „haladás” szenvedélye –, amit mi a modern világ tartozékaként élünk meg. Lehetővé tette, hogy a világrendszer áttörje a kulturális hangfalat, és világszerte meggyorsította a „változás” erőinek kibontakozását.

Másrészt viszont, azzal, hogy létrehozta a három új intézményt – az ideológiákat, a társadalomtudományokat és a mozgalmakat – valójában létrehozta a változás folyamatának fékező és torzító mechanizmusát is, olyan akadályokat teremtve, amelyeknek a világ csak az utolsó 20 évben ébredt tudatára. A változás természetszerűségére vonatkozó 1789 utáni konszenzus, valamint azok az intézmények, amelyeket létrehívott, mára talán végre már megszűntek. 1917-ben ugyan még nem, inkább 1968-ban.

Amennyiben azokat az opciókat és utópiákat kívánjuk megvilágítani, amelyek az 1968 utáni világrendszerben keletkeztek, hasznos lehet a francia forradalom három jelszavát – szabadság, egyenlőség, testvériség – újraolvasni. Túl könnyű volt, mint azt a francia forradalom értelmezésének két nagy iskolája tette, az antinámiának csak az egyik – természetesen más-más – feléért szállni síkra. Hogy a nagy francia forradalom se szabadságot, se egyenlőséget nem hozott, talán azzal magyarázható, hogy a hatalom fő hordozói, valamint örökösök sikeresen fenntartották azt a képzetet (látszatot), hogy ők egy más (külön) eset. Hiszem, hogy a „mosdatlan” tömeg másként vélekedett. Az, amit kivétel nélkül mindenki a „változás természetszerűségéért” interpretált, az az átlag – az egyszerű emberek – számára a világ fokozódó homogenizációját jelentette, a világét, amelyben a harmónia a valós különbségek eltűnével valósul meg. Felfedeztük természetesen a kegyetlen valóságot: a tőkés világgazdaság fejlődésével lényegesen fokozódott (növekedett) az egyenlőtlenség és vele együtt erősödött a különbségek tudata is.

A testvériség – vagy ahogy 1968 szellemében nevezhetnénk – bajtársiasság egy olyan konstrukció, amely csak óriási erőfeszítésekkel „rakható össze”. Valójában mégis ez a törékeny lehetőség a szabadság/egyenlőség vívmányának alappillére.

A francia forradalom Franciaországot nemigen változtatta meg, annál inkább a világrendszert. Világviszonylatban a forradalom intézményes öröksége ambivalens következményekkel járt. Ennek az örökségnek ’68 utáni megkérdőjelezése megköveteli azon népi törekvések jelentésének új értelmezését, amelyek a francia forradalomban kristályosodtak ki.

Zanin Csaba fordítása